

PRVA GRAMATIKA HRVATSKOGA CRKVENOSLAVENSKOGA JEZIKA

Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar,
Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince
HRVATSKI CRKVENOSLAVENSKI JEZIK

Zagreb; Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 2014.,
priređio Milan Mihaljević

Jedan od nesumnjivo najvažnijih znanstvenih i izdavačkih događaja u hrvatskoj te uopće slavističkoj filologiji jest objavljivanje knjige *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, prve gramatike hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, kojoj su autori Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić i Jasna Vince. Knjiga je otisnuta u listopadu 2014. godine u izdanju Hrvatske sveučilišne naklade i Staroslavenskoga instituta kao prva knjiga niza *Bibliotheca glagolitica croatica*. Urednici su joj Anita Šikić i Milan Mihaljević, koji je i priređivač, a recenzenti su akademik Stjepan Damjanović i izv. prof. dr. sc. Sanja Zubčić.

Sadržaj obuhvaćen naslovom *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* znanstveni je poduhvat i u hrvatskim i u slavističkim okvirima: riječ je o prvom sustavnom gramatičkom opisu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika i jednome od prvih neke od redakcija crkvenoslavenskoga jezika, rezultatu višegodišnjega upornoga i vrijednoga rada spomenutoga autorskoga tima kojim su zaokružena njihova, ali i višedesetljetna nastojanja brojnih drugih istraživača da se prouči i opiše taj prvi hrvatski književni jezik.

U *Predgovoru* ovom vrijednom i dugo očekivanu djelu ukratko je opisan put njegova nastanka od ideje i početka rada početkom 1980-ih, tijekom rada na *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, te skoroga prekida pa do nastavka rada početkom 2000-ih i konačna dovršetka posla desetak godina poslije. Od ideje do konačne realizacije to je djelo ponajprije vezano uz Staroslavenski institut u Zagrebu i njegove djelatnike te je još jedna potvrda uzorne vrsnoće i kvalitete rada te znanstvene ustanove. Autori su ga posvetili začetnicima ideje o njegovoj izradi Biserki Grabar i Josipu Leonardu Tandariću, odajući i na taj način počast svojim prerano preminulim prethodnicima.

Hrvatski crkvenoslavenski jezik opsežno je djelo na 420 stranica strukturirano od petnaest poglavlja čija su obrada i pisanje unutar sedmeročlanoga autorskoga tima podijeljeni na sljedeći način: *Uvod* – Milan Mihaljević, *Spomenici* – Marinka Šimić, *Pismo i fonemski sustav* – Milan Mihaljević, *Imenice* – Jasna Vince, *Zamjenice* – Milan Mihaljević, *Pridjevi* – Sandra Požar, *Brojevi* – Jasna Vince, *Glagoli* – Sofija Gadžijeva i Milan Mihaljević, *Prilozi* – Ana Kovačević, *Prijedlozi* – Jasna Vince, *Uzvici* – Ana Kovačević, *Čestice* – Ana Ko-

vačević, *Veznici* – Milan Mihaljević, *Sintaksa* – Johannes Reinhart, *Leksik* – Marinka Šimić. Poznavajući dosadašnji rad autora, jasno je da je pri raspodjeli rada jedan od ključnih faktora bio uža specijalnost autora i već potvrđena kvaliteta u okviru njihova dosadašnjega znanstveno-istraživačkoga rada.

Uvodno je poglavlje posvećeno povijesti staroslavenskoga, odnosno starocrkvenoslavenskoga jezika, prvoga slavenskoga književnog jezika, te hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, prvoga hrvatskoga književnog jezika. Autor Milan Mihaljević pritom kreće od postanka prvoga slavenskoga književnog jezika u drugoj pol. 9. st. djelovanjem Svete braće, preko njegova crkvenoslavenskoga razdoblja i nastanka lokalnih inačica, „redakcija”/„recenzija”, crkvenoslavenskoga jezika, među njima i hrvatske do novocrkvenoslavenskoga razdoblja. U *Uvodu* je precizno određena i tema ove knjige: ona se bavi drugim razdobljem u povijesti prvoga slavenskoga književnog jezika te je ona „gramatički opis hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, odnosno hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika” (str. 11). Od ostalih se redakcija hrvatska razlikuje, ističe autor, time što je sve do polovice 19. st. sačuvala glagoljsko pismo te što liturgijski tekstovi pisani hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom pripadaju rimskom obredu Katoličke crkve, a tekstovi ostalih redakcija pravoslavnomu. Pritom se ne zaboravlja istaknuti da uz hrvatski crkvenoslavenski jezik liturgijskih tekstova jezik hrvatskoga srednjovjekovlja obilježavaju i glagoljski tekstovi različite žanrovske pripadnosti i namjene pisani hrvatsko(čakavsko)-crkvenoslavenskim amalgamom te hrvatskim narodnim, go-

vornim jezikom, koji ne ulaze u okvir ovoga rada, osim dijelom posredno. Uvodno poglavlje sadrži i povijest razvoja hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika te hrvatskoga glagoljaštva s osvrtom na izvore za njihovo proučavanje. Položaj se crkvenoslavenskoga jezika u srednjovjekovnoj hrvatskoj pisanoj kulturi razmatra i sa sociolingvističkoga aspekta, posebice u odnosu prema hrvatskomu i latinskomu jeziku, a od polovice 16. st. u kontekstu istočnoslavenizacije hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova te razvoja književnih jezika na sva tri hrvatska narječja.

Drugo poglavlje naslovljeno *Spomenici*, kojemu je autorica Marinka Šimić, sadrži popis i sažet opis glagoljskih spomenika pisanih hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom koji su činili korpus tekstova za njegov gramatički opis. Hrvatski crkvenoslavenski bio je ponajprije jezik liturgijskih tekstova, stoga su korpus tekstova za analizu činila 32 fragmenta glagoljskih liturgijskih tekstova (11. – 15. st.); 17 rukopisnih i 4 tiskana misala; 29 rukopisnih i 3 tiskana brevijara, 3 rukopisna psaltira, 2 rukopisna i 1 tiskani ritual (13./14. – II. pol. 16. st.). S obzirom na to da ne ulaze u korpus hrvatskocrkvenoslavenskih tekstova jer su u osnovi pisani hrvatskim narodnim jezikom (ponajviše čakavskim), glagoljski neliturgijski zbornici nisu uzimani u obzir pri opisu gramatičke norme, no kako sadrže i veći ili manji broj crkvenoslavenskih elemenata, s pravom su konzultirani „pri opisu stanja u hrvatskoglagojskim tekstovima” (str. 23) i korišteni kao izvor primjera. Tako je korpus za opis hrvatskocrkvenoslavenskoga jezika činilo ukupno 107 glagoljskih spomenika, a mjestimice su korišteni i kanonski starocrkvenoslavenski te

crkvenoslavenski spomenici drugih redakcija, pa i grčka i latinska izdanja Biblije. Popis i prikaz tekstova pisanih hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom koji je pripremila M. Šimić ima i vrijednost kataloga s osnovnim informacijama i literaturom o svakom spomeniku te je, zajedno s popisom kratica tih spomenika i kraticama biblijskih knjiga spomenutih u tekstu, vrlo funkcionalno i praktično pomagalo čitateljima.

Iduće je poglavlje, kojemu je autor Milan Mihaljević, posvećeno opisu glagoljskoga pisma i fonemskoga sustava hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Započinje tablicom glagoljske azbuke s brojevnom vrijednošću, transliteracijom i transkripcijom svakoga slova, nakon koje se zasebno obrazlažu rjeđa slova i dublete, brojevna vrijednost slova, latinična i ćirilična slova u hrvatskoglagoljskim tekstovima, interpunkcijske i druge oznake te načini kraćenja riječi. Potom se utvrđuje glasovna vrijednost pojedinih slova i fonološki položaj njima zabilježenih glasova u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku temeljem čega autor na koncu utvrđuje fonološki sustav toga jezika te opisuje glasovne promjene potvrđene u njemu.

Nastavak knjige posvećen je opisu morfologije i tvorbe promjenjivih i nepromjenjivih vrsta riječi te sintakse i leksika hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Započinje ga poglavlje o imenicama, autorice Jasne Vince, kojemu uvodni dio čini tekst teorijsko-metodološke namjene u kojemu su objašnjeni temeljni pojmovi i polazišta daljnjega opisa imenica (a dijelom i ostalih vrsta imenskih riječi) te opisane imenske gramatičke kategorije (broj, padež, rod, živost, sklonidbeni tip i palatalnost), sve s oprimjerenjima iz hrvat-

skoga crkvenoslavenskog jezika. Potom se iznose imeničke paradigme razvrstane u tablice prema rodu, a unutar toga prema sklonidbenom razredu i palatalnosti (imenice ž. r. – *a, ja, i, r, v*-osnove; imenice m. r.: *o, jo, u, i, n*-osnove; imenice s. r.: *o, jo, s, t, n*-osnove jednine, dvojine i množine), nakon čega slijede tumačenja i interpretacije s primjerima. Pritom se često obilježja sklonidbe imenica hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika promatraju u odnosu na normu starocrkvenoslavenskoga jezika, a gdje je potrebno i u odnosu na čakavske govore. Rezultat je takva pristupa utvrđivanje crta u hrvatskocrkvenoslavenskom koje su podudarne crkvenoslavenskoj normi ili se pak razlikuju od nje, kao što je npr. nastavak *-e* u N i V mn. *v* i *r*-deklinacije, u odnosu na starocrkvenoslavenski *-i*. Pri navođenju primjera, obično uz poštivanje ograničenja u njihovoj brojnosti, u ovom se i u ostalim poglavljima slijedio princip reprezentativnosti izvora pa se umjesto navođenja većega broja izvora u načelu za navedene primjere navodi po jedan reprezentativan izvor u kojemu je potvrđen, čime u prvi plan dolazi interpretacija, a u konačnici i lakše usvajanje samoga gramatičkoga opisa. Poglavlje o imenicama zaključuje prikaz njihove tvorbe – sufiksalne, prefiksalne, slaganja i preobrazbe, a zasebno i tvorbe stranih riječi.

Slijedi poglavlje o zamjenicama, kojemu je autor Milan Mihaljević. Najprije su obrađene lične zamjenice i njihova sklonidba, a potom nelične zamjenice tvrde (nepalatalne) i meke (palatalne) sklonidbe. Nakon tablično prikazanih sklonidbenih paradigmi slijede interpretacija i komentari s primjerima. U opisu i komentarima autor zamjenice u hrvatsko-

glagoljskim liturgijskim tekstovima najprije ukratko promatra u odnosu na stanje u starocrkvenoslavenskim gramatikama, a zatim posebnu pozornost posvećuje usporedbi sa stanjem u glagoljskim neliturgijskim tekstovima čime se dobiva jasna slika o obilježjima zamjenica u tim dvjema funkcijom i namjenom te žanrovskim značajkama različitim vrstama hrvatskoglagoljskih tekstova. Na koncu autor detaljnije prikazuje i zamjenice s posebnostima u sklonidbi (*kto, što, ki, kaja, koje* i od njih izvedene neodređene i niječne zamjenice te *vas, vsa, vse* i *sa, si, se*).

Opis pridjeva Sandra Požar započinje njihovim uvodnim definiranjem, određivanjem njihovih gramatičkih svojstava te odabirom terminologije (pa tako umjesto nekadašnjih naziva *složeni* i *jednostavni*, odabire nazive *dugi* i *kratki* oblici pridjeva). Slijedi podjela pridjeva prema značenju, zatim opis njihove tvorbe, odnosno tvorbenih načina kojima su nastali (sufiksalska, prefiksalska i složeno-sufiksalska tvorba te čisto slaganje, a kao zaseban tvorbeni način izdvaja se preobrazba participa), a potom se obrađuje stupnjevanje, s detaljnim prikazom potkrijepljenim brojnim primjerima tvorbe komparativa i superlativa. Slijedi prikaz sklonidbe pridjeva u kojemu se nakon uvodnih postavki iznose tablice sa sklonidbom kratkih i dugih oblika tvrde i meke inačice, a zatim tumače međusobni utjecaji tih dviju inačica, utjecaj zamjeničke sklonidbe, padežni sinkretizam te dugi i kratki oblici pridjeva. Komentiraju se i pridjevi s posebnostima u sklonidbi, problematika nepromjenjivih pridjeva, sklonidba zamjeničkih pridjeva, glasovne promjene u pojedinim padežnim oblicima te poseb-

nosti vezane uz neke padeže, a zasebno se tumači i uporaba kratkih i dugih oblika opisnih pridjeva. S obzirom na to da su svi participi osim II. aktivnoga participa preterita sklonjivi te s obzirom na zajedničke sklonidbene značajke komparativa i aktivnih participa, na kraju je u zasebnom potpoglavlju uvodnom interpretacijom te tablicama sklonidbe dugih i kratkih oblika opisana njihova sklonidba.

Obrada brojeva autorice Jasne Vince nakon uvodnih napomena kojima se oni definiraju te dijele po ulozi i sastavu započinje prikazom načina njihova bilježnja u hrvatskoglagoljskim spomenicima. Slijedi detaljan opis glavnih brojeva, a potom rednih i zbirnih. S obzirom na niz specifičnosti u njihovoj sklonidbi najviše pozornosti posvećeno je glavnim brojevima te su zasebno obrađeni brojevi 1, 2, 3 i 4, 5 – 10, brojevi druge dekade, desetice, stotice, tisućice i broj 10 000 pri čemu su obuhvaćene i njihove sintaktičke značajke.

Opis glagola suautorsko je djelo Sofije Gadžijeve i Milana Mihaljevića. U uvodnim razmatranjima autori utvrđuju da glagolska morfologija dobro čuva stanje kakvo je bilo u kanonskim crkvenoslavenskim tekstovima te da je to dio hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika koji se najmanje promijenio. Tomu su prilagodili i način opisa glagola te se on, za razliku od ostalih vrsta riječi, umjesto sinkronijskoga opisa stanja u hrvatskom crkvenoslavenskom, koji bi uvelike bio podudaran opisu morfologije glagola u starocrkvenoslavenskom, temelji na kontrastivnu opisu morfologije glagola u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima i u hrvatskoglagoljskim tekstovima pisanim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom.

Pritom se polazi od starocrkvenoslavenskoga stanja, a u komentarima objašnjavaju promjene ili čuvanje određenih jezičnih crta i svojstava u hrvatskom crkvenoslavenskom. Naglasak je na razlikama prema starocrkvenoslavenskom, odnosno posebnostima hrvatskoga crkvenoslavenskoga, pa se one detaljno obrađuju i potkrjepljuju primjerima, dok se istosti obrađuju ukratko, a razmatra se i pitanje odnosa s prastarocrkvenoslavenskim stanjem, stanjem u mjesnim govorima te drugim redakcijama crkvenoslavenskoga jezika. Nakon klasifikacije glagola, koju preuzimaju od američkoga slavista H. G. Lunta, te pregleda gramatičkoga značenja glagolskih oblika, na navedeni je način detaljno prikazana tvorba glagolskih oblika.

Posebnu vrijednost knjizi daje i sustavnost te svebuhvatnost opisa nepromjenjivih riječi u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. Pritom je priloge, uzvike i čestice obradila Ana Kovačević, prijedloge Jasna Vince, a veznike Milan Mihaljević. U opisu priloga polazi se od njihove podjele po postanku na izvedene i neizvedene te od podjele po semantičkom kriteriju na načinske, količinske, mjesne i vremenske priloge. Opis prijedloga nakon njihove podjele s obzirom na položaj u prijedložnom izrazu te prema postanju, rekciji i značenju, a potom i utvrđivanja njihovih gramatičkih uloga, sadrži prikaz njihovih grafijskih i glasovnih obilježja te odnosa prema drugim riječima, a zatim i detaljan pregled prijedloga prema padežima. Zaključno autorica utvrđuje da „prijedlozi s vremenom mijenjaju i oblik i značenje” te da „ni njihov popis nije nepromjenjiv” (str. 285), a posebno je važan i zaključak o uzmaku dativne rekcije pred genitivnom. Opis uzvika temelji se na nji-

hovoj podjeli prema semantičkom i pragmatičkom kriteriju na uzvike adoracije, aklamacije i pozdravljanja, uzvike potvrđivanja i pohvale, uzvike izrugivanja, uzvike obraćanja, privlačenja pozornosti i poticanja te uzvike jadikovanja. Opis čestica temelji se na njihovoj podjeli prema istom kriteriju na: pojačajne čestice ili pojačajnice, dopusne čestice ili dopusnice, poticajne čestice ili poticajnice, upitne čestice ili upitnice, pokazne čestice ili pokaznice te rečenične čestice ili riječice. Obrada nepromjenjivih riječi završava prikazom veznika, od kojih mnogi osim vezničke imaju i druge uloge (npr. neki služe kao čestice, a neki kao prilozi), a svoju povezuvačku ulogu mogu vršiti i u kombinaciji s drugim riječima (npr. veznicama, prilozima, česticama, prijedlozima). Neki su od njih, zaključuje autor, u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku naslijeđeni iz starocrkvenoslavenskoga razdoblja, a drugi su preuzeti iz govornoga jezika.

Johannes Reinhart iz Instituta za slavistiku Bečkoga sveučilišta u zasebnu je opširnome poglavlju obradio sintaksu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika opisom rečeničnih dijelova (subjekta, predikata, objekta, priložne oznake, atributa i apozicije), bezličnih i apsolutnih konstrukcija, reda riječi, sintakse padeža i sročnosti te vrsta rečenica. Zasebno su obrađene i sintaktičke prevedenice, i to grčke, latinske i latinske ili romanske, a na kraju i hebrejizmi, koji su u hrvatskoglagoljske tekstove ušli iz starocrkvenoslavenskih prijevoda s grčkoga. Budući da su liturgijski tekstovi većinom prevedeni iz grčkih i latinskih izvora, u obradi sintakse uz hrvatskocrkvenoslavenski primjer često se navodi i potvrda iz grčkoga

i/ili latinskoga, što omogućuje utvrđivanje ovisnosti o izvorniku ili samosvojnosti hrvatskoglagoljskoga prijevoda, a hrvatsko-crkvenoslavenski se primjeri promatraju i u odnosu na one iz starocrkvenoslavenskih tekstova, posebice pri obradi reda riječi.

Zadnje je poglavlje knjige posvećeno leksiku. Autorica toga poglavlja Marinka Šimić uvodno ističe sve probleme vezane uz obradu leksičke razine, koji proizlaze iz njezine otvorenosti stranim utjecajima i stalne izloženosti promjenama zbog čega je leksik „nemoguće precizno definirati” (str. 365), ali i zbog nejedinstvenosti ćirilometodske tradicije na više razina. U prikazu višeslojnosti leksika hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika autorica izdvaja slavenske i neslavenske lekseme. Polazi se od praslavenskoga naslijeđa, čiji je udio znatan u svim slavenskim književnim jezicima, zatim prikazuje (staro)crkvenoslavenski leksik, pri čemu su u središtu pozornosti moravizmi te ohridizmi i pre-slavizmi s potvrđama iz hrvatskoglagoljskih tekstova, a potom se komentiraju stariji i mlađi leksički slojevi, odnosno utjecaj govornoga jezika. Među riječima neslavenskoga podrijetla izdvajaju se te potkrjepljuju primjerima grecizmi, latinizmi, protobugarizmi, talijanizmi, germanizmi i mađarizmi očuvani u hrvatskoglagoljskim tekstovima. Poglavlje o leksičkoj razini pritom je posebno važna i zanimljiva sastavnica ove knjige i zbog činjenice što se iz njega iščitava i izvanjezična stvarnost te brojni i raznovrsni kulturološki utjecaji koje su hrvatski glagoljaši usvojili i utkali u jezik svojih liturgijskih knjiga, a time i u temelje hrvatskoga književnojezičnoga i standardnojezičnoga razvoja.

Knjiga završava opširnim popisom literature s 376 bibliografskih jedinica radova o starocrkvenoslavenskom i hrvatsko-crkvenoslavenskom jeziku, koji svjedoči o prethodnim proučavanjima i potpunu uvidu autorâ u nj, a doseže razinu bibliografije i vrijednoga pomagala svima koji istražuju tu problematiku.

Knjiga *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* rezultat je dugogodišnjega vrijednoga i predanoga rada skupine istraživača koji su preda se postavili složen zadatak i cilj stvaranja prvoga sustavnoga gramatičkoga opisa hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. To višeautorsko djelo strukturalno je, metodološki pa i stilski jedinstvena i dobro usklađena cjelina. Svojom pak sveobuhvatnošću i u analitičkom i u sintetičkom pogledu te načinom obrade omogućuje potpun, pouzdan i jasan uvid u gramatičku strukturu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika kakav je nedostajao i kroatistici i slavistici uopće. Riječ je o dugo očekivanu djelu širokih mogućnosti primjene, dobrodošlu mnogima, dakako posebice paleoslavistima, paleokroatistima i općenito jezikoslovcima. Ono će vrlo brzo postati literaturom kojom se služimo često i u kojoj brzo i lako dolazimo do informacija koje nam trebaju te znanstvenim djelom kojemu će visoku vrijednost dodatno potvrditi upravo njegova česta uporaba i citiranost. Svoju će primjenu ono zasigurno imati, i već ima, u visokoškolskoj nastavi kao obvezatna literatura i dobrodošao udžbenik nastavnicima i studentima lingvističkih, ponajprije slavističkih studija, kojima će zasigurno biti važan putokaz u prenošenju, savladavanju i usvajanju spoznaja o hrvatskoj jezičnoj prošlosti, napose njezinoj glagoljaškoj crkvenoslavenskoj sastavnici. *Hrvatski cr-*

kvenoslavenski jezik znanstveno je djelo koje svojom vrsnoćom ulazi u sam vrh hrvatske i uopće slavističke, pa i svjetske jezikoslovne misli. Neupitno je da će u svim budućim istraživanjima hrvatske književnojezične povijesti, napose njezine glagoljaške sastavnice i hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika ono biti polazište, oslonac

i izvor podataka, a u slavističkim okvirima uzor i poticaj za opise ostalih inačica crkvenoslavenskoga jezika. U popisu pak literature o jeziku hrvatskih glagoljaša zasigurno će trajno biti među njezinim najvršnjim i nezaobilaznim izdancima. Autorima knjige na tomu treba čestitati, a na djelu koje su nam podarili zahvaliti.

Sanja Holjevac